

públiques d'eixample a Barcelona, 1861-1865

Glòria Santa-Maria Batlló

L'inici de la guerra de Secessió als Estats Units d'Amèrica, a l'abril de 1861, feia preveure el cessament de les seves exportacions de cotó.¹ Si el conflicte s'allargava, es produiria una greu crisi de producció i el consegüent atur a les indústries tèxtils europees. L'octubre d'aquell mateix any, sis mesos després de començar el conflicte bèl·lic, si bé a les fàbriques encara hi havia existències de cotó, aquesta hipòtesi semblava plausible a Barcelona i el govern municipal de la ciutat va decidir prevenir els efectes de la crisi.

El context de la política espanyola era el govern de la Unió Liberal, amb Leopoldo O'Donnell com a president, que es mantingué al poder durant gairebé cinc anys (30-VI-1858 – 2-III-1863). La política municipal a Barcelona estava centrada en l'obertura de l'eixample; durant el 1861 l'Ajuntament elaborava l'informe sobre les bases econòmiques i les ordenances de construcció d'Ildefons Cerdà, que seria presentat el desembre de 1862. Una vegada aprovat definitivament el projecte d'eixample pel govern, el 31 de maig de 1860, calia emprendre tot un seguit d'obres públiques: enderroc de les ruïnes de les muralles i explanació dels seus terrenys i dels glacis, construcció de vies públiques, canalització d'aigües, plantació d'arbres, etc. El 1861, el govern municipal presidit per Josep Santa-Maria i Gelbert² prengué dos importants acords: demanar al govern l'obertura d'un bulevard de circumvallació de 60 metres d'amplada i l'enderroc de la Ciutadella. El primer d'aquests projectes, després de moltes vicissituds que van durar anys, no va ser autoritzat finalment pel govern; el segon es portaria a terme durant els anys 1868 i 1869.³

Primeres iniciatives per afrontar la crisi

La crisi del cotó es va tractar per primera vegada al ple municipal l'11 d'octubre del 1861. S'exposà que a la situació crítica se sumava la mala collita de la temporada provocada per la sequera, que feia que un nombre elevat de jornalers es

1. La guerra de Secessió s'inicià el 12 d'abril de 1861 i finalitzà el 9 d'abril de 1865.
2. Josep Santa-Maria i Gelbert, de l'ala progressista de la Unió Liberal, ocupà el càrrec d'alcalde del 29 de juliol de 1858 al 10 d'abril de 1863.
3. Es va encarregar l'elaboració d'ambdós projectes a l'arquitecte municipal Miquel Garriga i Roca. L'exposició al govern que demanava el bulevard es presentà formalment el 14 de gener de 1862; l'acord d'enderrocar la Ciutadella es va prendre, a iniciativa de l'alcalde, en aprovar la Memòria sobre l'estat econòmic-administratiu de l'Ajuntament del bienni 1861-1862 que incloïa aquesta proposta, el 15 de gener de 1861, i el projecte s'envià a Madrid el 26 de novembre de 1862.

quedés sense feina; a més, a conseqüència de l'escassetat de blat, el preu del pa havia pujat. Es va acordar dirigir una exposició a la reina que li fes present l'amenaça que representava per a Catalunya –i principalment per a Barcelona– la insuficiència de cotó. L'escrit, aprovat el 25 d'octubre, constata els efectes que ja eren palesos a la ciutat: una pujada exorbitant del preu del cotó, la disminució de les hores i dies de treball als tallers tèxtils i els primers tancaments d'algunes empreses. Els representants municipals advertien que quan les existències de la matèria primera s'exhaurissin del tot, l'atur s'estendria a milers d'obrers, i insistien en la urgència de prevenir-ne les funestes conseqüències.

Amb data 28 d'octubre, l'alcalde va enviar còpia de l'exposició al governador civil, a la Junta d'Agricultura, Indústria i Comerç, a la Diputació provincial, a la Societat Econòmica Barcelonina d'Amics del País, a l'Institut Industrial i al Cercle Artístic Industrial. Així mateix, s'adreçà a Pascual Madoz, degà dels diputats a Corts per Catalunya, amb la petició que els parlamentaris catalans influïssin al govern de Madrid perquè prengué mesures per minvar les conseqüències de la crisi i prevenir la completa paralització dels treballs. Madoz va contestar el 3 de desembre per posar-se a disposició de l'alcalde, i va informar que la situació complicada en què es trobaven Barcelona i altres poblacions manufactureres havia fet que el govern renunciés a presentar un projecte de llei de reforma aranzelària, per no agreujar la crisi provocada per la guerra als Estats Units.

El 31 d'octubre, l'Ajuntament celebrà un ple extraordinari, presidit pel governador civil Ignasi Llasera i Esteve, que va tenir com a únic punt de l'ordre del dia la crisi industrial. Els regidors van aprofitar l'avinentesa per recordar al governador que l'aprovació del projecte municipal de bulevard en els terrenys de les antigues muralles, que ell retenia des del mes de maig, seria una bona ocasió per ocupar treballadors a la construcció. Es donava la circumstància que, malgrat les protestes del govern municipal, l'Estat contínuament venia terrenys de les antigues muralles a particulars, la qual cosa faria que, en cas d'obrir-se el bulevard, l'Ajuntament hagués d'indemnitzar els propietaris (que, lògicament, s'oposaven a aquesta obra).

El 2 de novembre, el ple del consistori es va reunir per nomenar una comissió especial de crisi que hauria d'esbrinar les existències de cotó i el temps que durarien a Barcelona, per així esclarir el veritable estat de la situació i establir la línia de conducta a seguir. Aquesta comissió també hauria de valorar les diferents iniciatives suggerides pels regidors, com la necessitat d'instar les altres corporacions, societats, fabricants i, sobretot, els propietaris de terrenys a l'exterior de la ciutat, beneficiats amb l'eixample, a que prestessin auxili i cooperessin a l'acumulació de fons per invertir en treballs que poguessin emprar molts obrers. S'arribà a suggerir que l'Ajuntament intentés importar cotó d'Anglaterra, però va prendre força la idea d'iniciar una sèrie d'obres públiques. La Comissió es va formar amb l'alcalde, Josep Santa-Maria, com a president, Jaume Codina, síndic de l'Ajuntament, i dos regidors proposats per cadascuna de les quatre seccions municipals: Climent López, Frederic Ricart, Narcís Ramírez, Ignasi de Puig, Josep Dulcet, Pasqual Maimí, Francesc d'Asís Manent i Ramon Damon.

El mateix 2 de novembre, l'alcalde preguntà per carta a l'Institut Industrial de Catalunya quines eren les existències de cotó a la ciutat amb destí a la fabri-

cació, i la quantitat de bales necessària per sostenir-ne mensualment la producció. El president de l'Institut va respondre que, sumades les existències que hi havia al comerç, a les fàbriques i als vaixells amb destí a Barcelona, el resultat era d'unes 20.000 bales. Tenint en compte que el moviment fabril era menor que l'habitual, si s'aconseguís de 25.000 a 30.000 bales més es podria sostenir la producció fins a final de juny de 1862. És a dir, si no s'obtenia la quantitat de cotó esmentada, la producció estava més o menys assegurada només per a quatre mesos.

L'11 de novembre, l'alcalde demanà a l'arquitecte municipal Garriga i Roca que estudiés sense dilació quina obra pública, a la ciutat, a l'eixample o als camins veïnals, podria ser adient que l'Ajuntament emprengués per ocupar amb profit el major nombre de braços. També li va demanar que calculés el cost aproximat de l'esplanació del terreny comprès a la Gran Via transversal d'est a oest del plànol d'eixample i l'esplanació de les vies laterals del passeig de Gràcia.

El ple del consistori del 12 de novembre aprovà tres exposicions dirigides a la reina. La primera sol·licitava la condonació del deute de l'Ajuntament amb Hisenda d'una derrama de 2.556.564,74 rals i de 936.830 rals més, resultants de la bestreta que l'erari havia donat a la municipalitat els anys 1854 i 1855; el municipi destinaria aquestes quantitats a ocupar en obres públiques els treballadors industrials en atur.

La provisió de fons per afrontar la crisi era també l'objectiu de la segona exposició aprovada, que reclamava la tercera part dels béns propis de la ciutat alienats per l'Estat. Una llei de l'1 d'abril de 1859 facultava les municipalitats per fer ús –amb autorització del govern– en casos d'evident necessitat, de la tercera part del producte de la venda d'aquests béns, prèvia conversió en títols al portador.

La tercera exposició resumia els motius d'aquesta i de les dues anteriors:

El Principado catalán y esta ciudad en particular están a un tiempo sufriendo dos crisis a cual más lamentable y aterradora, la industrial y la de subsistencias. Ambas reconocen distinto origen, pero han venido a aunarse para hacer más imponente la situación y aumentar el conflicto. [...] Indudable una de las [medidas] más eficaces fuera el dar ocupación en obras públicas a muchos operarios que habrán de quedar sin pan por los esplicados motivos, y si esto es siempre de por si laudable y meritorio, aun a costa de sacrificios por parte del Estado, con mayor razón cabe hacerlo cuando esos sacrificios, lejos de ser estériles, serán con creces recompensados con el mayor valor que adquirirán los solares enagenables por su mayor aptitud para la venta y consiguiente edificación.⁴

A continuació es demanava que, a càrrec de l'Estat, es procedís a l'enderroc i extracció de les ruïnes de les muralles i a l'esplanació de les seves avingudes amb els carrers de la ciutat.

Només la segona exposició de l'Ajuntament obtingué resultat positiu, tal i com es desprèn de l'informe econòmic de l'alcalde sobre el bienni 1861-1862: el

4. AMAB (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, exp. 1375, peça 9a.

desembre de 1862, la venda del 3% de les subscripcions per béns alienats i pel 4% sobre la tercera part de l'import dels béns amortitzats havia aportat als fons municipals 872.852,45 rals.⁵ Com veurem més endavant, si s'hagués aprovat l'exposició sobre enderroc i extracció de les ruïnes de les muralles, segurament s'haurien evitat les inundacions de setembre de 1862.

Organització de les obres públiques municipals

El 18 de novembre, Garriga i Roca plantejà la proposta d'obres públiques, i l'1 i 4 de desembre en va presentar el pressupost. Suggerí diversos treballs de desviament i canalització d'aigües, així com l'enderroc de les parts de les antigues fortificacions que encara quedaven per facilitar l'obertura de l'Eixample: les torres de Canaletes i la cortina de muralla que les unia, els baluards de Sant Pere, Jonqueres, Tallers i Sant Antoni, inclosa la porta d'aquest últim, i el llenç de muralla entre la Ciutadella i les antigues portes de Mar. També havia calculat el pressupost de l'esplanació de les zones laterals del passeig de Gràcia i la construcció del paviment per al pas de carruatges. L'alcalde va adreçar-se al tinent d'alcalde Frederic Ricart, propietari d'un terreny a la zona del passeig de Gràcia i li va demanar que convoqués i presidís una reunió de propietaris per conèixer si estaven disposats a procedir a l'esplanació de l'espai que havia de quedar per a via pública i costejar la construcció del clavegueram i empedrat corresponents a les parts respectives, «cuando son tan evidentes las ventajas que esta mejora debe reportarles, por cuanto facilita la ejecución del ensanche y con ella el mayor valor de los terrenos comprendidos en el mismo».⁶

Pel que feia a la consulta concreta que li havia fet l'alcalde sobre l'import de l'esplanació de la gran via transversal d'Est a Oest del plànol d'eixample –entre la carretera de Vic, que la creuava a l'alçada de Sant Martí de Provençals, i la Creu Coberta– el preu de les obres era aproximadament de 3.375.000 rals, però calia també comptar amb el cost de les expropiacions necessàries, molt elevat a causa de la llei d'expropiació forçosa vigent des del 1836. L'Ajuntament pensava, de moment, limitar aquesta obra fins a l'antic portal Nou, però calia fer-hi vint-i-cinc expropiacions i comprar a preu de mercat els terrenys pertanyents a l'Estat, com havia disposat la reial ordre de 9 de desembre de 1858. Les reiterades peticions del govern municipal perquè l'Estat cedís a la ciutat els terrenys necessaris per a vies públiques no havien obtingut resposta.

El ple del consistori de 10 de desembre de 1861 acordà deixar per a ocasió més oportuna els treballs a la Gran Via de l'Eixample. Va decidir, en canvi, començar l'obra d'esplanació del passeig de Gràcia i la rebaixa i rectificació del llit de la riera d'en Malla en alguns punts.

5. AMAB, A183, Comissió de Governació, exp. 3681, «Memòria sobre l'estat econòmic administratiu de l'Ajuntament del bienni 1861-1862».

6. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, exp. 1375, peça 11a, «Carta de Josep Santa-Maria a Frederic Ricart» (22-XI-1861).

S'aprovaren també les bases per a l'organització de les obres. Per començar, es crearien cinc seccions, compostes cadascuna d'elles de cinc brigades de vint homes. Només s'admetria obrers en atur a conseqüència de la crisi, que haurien d'acreditar aquesta condició, llevat dels capatassos i subcapatassos, que haurien de ser entesos en la matèria. El jornal seria de 14 rals per als capatassos, 9 per als subcapatassos i 8 per als obrers.⁷ Aquestes bases, però, serien substituïdes per unes altres –el 9 d'agost de 1862– que, com veurem més endavant, accentuarien el caràcter de protecció social.

Com que el pressupost ordinari per al 1862 havia estat aprovat abans que l'Ajuntament es plantegés pal·liar la crisi, per poder comptar immediatament amb recursos es van haver de treure diners d'altres partides del pressupost: la partida d'instrucció pública tenia un romanent de 150.000 rals, del ram de fonts i canonades es podien extreure 200.000 rals, 500.000 del d'empedrats, i reservar 400.000 rals del fons d'imprevistos (que comptava amb un total de 1.250.000 rals que l'Ajuntament podria fer servir), així com 164.000 rals que tenia dipositats al Banc com a sobrant de moneda fraccionària. El pressupost teòric de les obres aprovades era de 1.248.600 rals i la suma de què disposava l'Ajuntament era de 1.414.000, però a aquest pressupost teòric calia sumar d'un 60 a un 70% més de diners, tenint present que els obrers tèxtils no eren professionals de la construcció.⁸

L'alcalde va demanar a l'administrador de propietats i drets de l'Estat comprar a la Hisenda pública la pedra de les derruïdes muralles que es trobava als fossats i glacis, per així extreure-la dels llocs propers a on s'efectuessin els treballs i poder estalviar-se'n el transport, i emprar-la en les obres. L'administrador respongué que no podia saber els materials de què es disposava. La raó era que, en practicar Ildefons Cerdà la delimitació i mesuratge dels terrenys que ocupaven les fortificacions derruïdes i llur divisió i taxació en illes i solars, havia inclòs en el valor de cada solar el dels materials que hi havia i també els del semicarrer [semicalle] corresponent a la seva façana. Com que ja havien venut diversos solars i els altres ja havien estat taxats sota aquestes bases, no podia disposar-se de la pedra dels ja venuts, que tenia propietari, ni tampoc de la no venuda, perquè això alteraria el valor de la taxació. En conseqüència, només quedaven disponibles els materials que, segons el pla d'eixample, es trobessin als terrenys destinats a places públiques i que no estiguessin compresos en la taxació dels solars.

Una vegada feta la provisió d'eines i organitzada una secció de 5 brigades amb vint obrers cadascuna, les obres començaren el 27 de desembre de 1861, sota la direcció de l'arquitecte municipal Miquel Garriga i Roca. L'horari de treball era de dilluns a dissabte de 2/4 de 7 del matí fins a les 12 (amb un descans a les 8 per esmorzar), i de 2/4 de 2 fins que es fes fosc. Es va començar per l'espai de les zones laterals del passeig de Gràcia i després es continuà amb la del terreny que seguia la Rambla cap al nord des de l'ex-portal d'Isabel II fins a trobar el camí de Ronda, i la del trajecte entre l'ex-portal de l'Àngel i l'entrada del passeig de Gràcia. Des de gener fins a final de setembre de 1862 dos regidors

7. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 1861, f. 468.

8. AMAB, Q137, Comissió d'Obres Públiques-Eixample, exp. 1375, peça 11a, «Cartes de Josep Santa-Maria i Gelbert al governador civil Ignasi Llasera i Esteve» (11-XII i 30-XII-1861).

inspeccionaven les obres cada setmana. Al setembre, es nomenaren dos inspectors amb sou que actuaven a les ordres de l'arquitecte municipal, i l'encàrrec d'inspecció a dos regidors va passar a ser mensual.

Protesta de propietaris i vaga d'empresaris contra l'impost municipal sobre materials de construcció

El 22 d'abril, el govern municipal decidí recaptar un impost sobre els materials de construcció, ja previst en el pressupost per a 1862. La consignació d'aquest nou arbitri havia estat motivada, principalment, pel dèficit d'1.014.815,15 rals per pagar els interessos i amortització de capital d'un emprèstic per adquirir la fàbrica i materials per a l'enllumenat de gas a la ciutat. Segons el govern municipal, les despeses afegides de les obres de crisi el feia imprescindible. L'impost va ser aprovat per reial ordre d'1 d'abril de 1862 i era aplicable a partir de l'1 de maig següent. La reacció de propietaris, constructors i industrials de la construcció no es va fer esperar. El 29 d'abril, el president del Cercle Artístic Industrial de Barcelona presentà un recurs a l'alcalde en contra d'aquest tribut municipal. Entre altres coses, deia:

Al espíritu emprendedor del genio catalán hoy se le ve sucumbir a los rudos ataques de un impuesto que le aterra, que le conduce a inevitable ruina. Semejante resolución, Sr. Exmo., podría dar lugar a que el industrial a quien gravemente afecta se viese en la necesidad de adoptar una resolución hartó por cierto sensible y deplorable que no estaría conforme con las miras elevadas y protectoras de este cuerpo municipal, cual sería la de abandonar una industria que ya no le brindaría con la recompensa de sus trabajos y sus derechos.⁹

Argumentava que aquesta contribució representava la tercera part del valor real dels materials de construcció (apreciació exageradíssima, segons les dades de l'Ajuntament, com veurem més endavant), quan l'Estat ja aplicava una càrrega del 14%, i suggeria que s'apliqués l'impost als consumidors de gas i no als materials de construcció. L'1 de maig, el governador civil envià a l'alcalde, perquè l'Ajuntament n'opinés, una exposició al govern en contra de l'arbitri que li havia tramès un nombrós grup d'industrials de la construcció. Amb data 2 de maig, un grup més reduït d'afectats per l'impost va presentar una instància dirigida a l'alcalde en la que demanaven que se n'ajornés el cobrament fins que no hi hagués resposta del govern.

L'assumpte es va debatre en sessió plenària del consistori de 6 de maig de 1862. L'alcalde, Josep Santa-Maria, començà la seva intervenció comentant que, com tothom sabia, hi havia una vaga de constructors: s'havien suspès obres particulars encarregades a preufet, amb el pretext del gravamen i perjudicis que l'ar-

9. AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 4.483, «Carta de Manuel Torrents i Ramalló a Josep Santa-Maria i Gelbert» (29-IV-1862).

bitri municipal sobre els materials irrogava als interessos dels constructors. Informà als regidors que aquell mateix dia sis constructors («personas de arraigo en su clase») s'havien entrevistat amb ell, per recomanar-li que fes present al consistori la necessitat de suspendre l'exacció de l'impost. L'alcalde va explicitar:

Que les ha contestado reprobando el hecho de haber paralizado los trabajos y haciéndoles varias reflexiones porque con ello han dado un ejemplo fatal y pernicioso para si mismos; que en casos análogos se han amparado en la Autoridad, y manifestándoles que las personas de responsabilidad están más interesadas en que no tengan lugar manifestaciones de esta naturaleza.¹⁰

Segons el diari *El Telégrafo*, la vaga d'empresaris –durant els dies 5 i 6 de maig– va tenir un ampli seguiment.¹¹ Si més no, tingué el ressò suficient perquè l'alcalde enviés un telegrama al govern en què explicava que no hi havia motiu d'alarma per aquesta demostració, que només pretenia exercir pressió sobre l'Ajuntament perquè suspengués l'arbitri. El 5 de maig, a les 12 de la nit, una comissió de constructors s'havia entrevistat amb el capità general i es deia que havien anat a queixar-se de l'actuació municipal. Tot i que l'alcalde aclarí que la informació que tenia era que hi havien anat a proposar a l'autoritat militar que s'obris una gran obra pública per ocupar aturats, semblava sospitos –i així ho manifestà algun regidor– que hi haguessin acudit precisament després de l'aprovació del tribut. El ple de l'Ajuntament acordà un dictamen sobre el recurs presentat pel Cercle Artístic Industrial i sobre l'exposició dels industrials dirigida al govern, recollit a la carta que envià l'alcalde al governador el 10 de maig de 1862. Les intervencions que es produïren al ple van ser crítiques amb les protestes dels empresaris. El llarg escrit que Josep Santa-Maria dirigí al governador era dur amb la iniciativa dels industrials, que qualificava d'inconvenient, contradictòria, ignorant dels antecedents, contenidora de diversos errors, i feta «cual pudiera hacerlo el hombre mas destituido de conocimientos en materia de administracion municipal».¹² Matisava que el nou impost no estava exclusivament destinat a cobrir l'emprèstít del gas, ja que una partida de despeses no es cobria amb una altra d'especial i determinada, sinó que, en un pressupost municipal, com en tots, els ingressos contribuïen a la utilitat comuna. Exposava que la raó del govern municipal per escollir aquest impost per pal·liar el dèficit era que no volia recarregar més les contribucions directes, ni tampoc les subjectes al pagament de drets de consum, que ja estaven prou gravades. Contestava el principi invocat pels empresaris –“que suporti la càrrega qui reporti el beneficio”– dient que si s'apliqués de manera exagerada a l'administració pública conduiria a l'absurd: si la construcció d'un escorxador, l'obertura d'un nou carrer, la construcció de fonts o d'un mercat fessin necessaris nous emprèstits i els consegüents impostos, no se n'eximiria a aquell que no mengés carn o no transités

10. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 1862, f. 186.

11. *El Telégrafo*, 220 (5-V-1862), pàg. 2.889 i 225 (8-V-1862), pàg. 2.946; *Diario de Barcelona*, 125 (5-V-1862), pàg. 3.969, 127 (7-V-1862), pàg. 4.009-4.010 i 128 (8-V-1862), pàg. 4.042; *El Lloyd Español*, 246 (6-V-1862), pàg. 1.

12. AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 4.483, «Carta de Josep Santa-Maria al governador civil de la provincia de Barcelona» (10-V-1862).

aquell carrer, o tingués un pou a casa seva o no anés al mercat. Si no, no hi hauria administració pública possible, ni tan sols cos social en bones relacions jurídiques i fraternals. A més, els interessats en la compra i venda de materials de construcció eren precisament els que més aprofitarien les favorables conseqüències d'un bon enllumenat i de tota millora i embelliment de les poblacions, perquè atrauria abundants capitals per a l'edificació.

L'Ajuntament no volia entrar a dilucidar si eren els contractistes o els propietaris qui havien de pagar l'impost, perquè no era de la seva competència, però sí que havia d'assenyalar la importància que tindria per als darrers, és a dir, el tant per cent en què gravaria la propietat urbana, sobre la qual requeia principalment. L'alcalde aportava una sèrie de càlculs sobre el valor mitjà dels terrenys a la ciutat i el cost mitjà d'edificació, dels quals es deduïa que l'impost quedava reduït a menys d'un 1,125% sobre la totalitat del cost d'un edifici, per terme mitjà, i afegia:

Véase si hay motivo para tanta declamación, cuando otros artículos de primera necesidad y de atención a todas luces preferente están mucho más gravados desde largo tiempo. [...] este aumento, que de ligero puede calificarse si se compara con los arbitrios que pesan sobre otras materias, queda compensado con usura a beneficio de las especulaciones; y si por ventura el producto del nuevo arbitrio escudiese de los cálculos del Ayuntamiento, esto probaría el gran provecho de la venta e introducción de materiales de construcción en Barcelona, donde cada día se levantan con orgullo tantos edificios, tantas fábricas, tanto establecimiento, tanto ingenio, y donde los pobres hallan trabajo; en Barcelona esencialmente mercantil e industrial, deben hacer grandes transacciones lucrosas los que especulan en dichos materiales, y, fuerza es repetirlo, como estuvieran libres de impuesto, el Ayuntamiento de esta Capital, precisado a escogitar los medios de cubrir el déficit de su presupuesto, a ejemplo del de Madrid, consideró más justo imponerles el arbitrio de que se quejan los recurrentes que sobrecargar las contribuciones y los consumos.¹³

De manera específica, van protestar contra l'impost els industrials que importaven matèries primeres a Barcelona en trànsit per conduir-les a d'altres indrets de Catalunya o Aragó, on tenien les fàbriques, les foneries de ferro, etc. En aquests casos l'alcalde els donà la raó: estaven exempts de pagar sempre que el material es fes servir fora de la ciutat. Hi havia d'altres casos en què les protestes semblaven justes, com el de dos fonedors que es queixaren perquè havien de pagar l'impost en arribar el ferro a Barcelona i el tornaven a pagar quan ja estaven fetes les peces i les entraven a la ciutat, perquè tenien la foneria a fora. L'Ajuntament els donà resposta amb unes bases –aprovades el 3 de juny de 1862– que clarificaven l'aplicació de l'arbitri. S'hi especificava que les fustes, ferros i marbres pagarien l'impost municipal tant si arribaven a la ciutat per mar com si hi arribaven per ferrocarril. Les

13. *AMAB*, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 4.483, «Carta de Josep Santa-Maria al governador civil de la província de Barcelona» (10-V-1862).

fustes estrangeres, les colonials, les denominades de Pirineus, així com els ferros i marbres, tindrien lliure circulació per terra i podrien entrar de nou a la ciutat sense pagament de drets, sempre que no vinguessin per ferrocarril. Els marbres i fustes del país, a excepció de les dels Pirineus, pagarien els drets a les portes.

Els únics casos on hi ha constància de sectors que no complien amb el tribut són les empreses de ferrocarril –que es van emparar en una llei de 1855 que les eximia del pagament d'impostos– i les que produïen pals per a arbrat, perquè el recàrrec per unitat el consideraven excessiu (8 rals, quan el major nombre de pals no arribava a aquest valor).¹⁴

Malgrat les protestes dels industrials, quan el 7 d'octubre de 1862 es discutiren els mitjans per cobrir el dèficit del pressupost per a 1863, es tornà a decidir aplicar l'impost sobre materials de construcció. Josep Santa-Maria plantejà als majors contribuents que l'Ajuntament:

...había examinado detenidamente si, en las circunstancias extraordinarias en que se halla esta Capital con motivo de la crisis fabril que se está atravesando, sería oportuno para cubrir dicho déficit proponer nuevos recargos sobre consumos, territorial y subsidio, pero que, después de un prolijo estudio, se había convencido de que sería inconveniente recurrir a dichos medios en una época en que existen tantos operarios faltos de trabajo para poderse ganar su más preciso sustento y el de sus familias, pues que naturalmente dichos recargos agravarían más y más su triste situación por el aumento que desde luego sufrirían los comestibles y alquileres de sus habitaciones; que en tales circunstancias había creído el Ayuntamiento que el único medio que le quedaba era proponer que continuase el arbitrio especial que viene cobrándose sobre materiales de construcción, arbitrio que en nada afecta a la clase necesitada, y que muy poco grava a las demás por lo moderado de lo impuesto, y que, aunque éste grave algún poco a los edificios que de nuevo se construyen, no es en una cantidad que pueda servir de pretexto para un aumento de alquileres, y menos aún en los edificios que actualmente ocupan las clases jornaleras, que están ya construidos y no han experimentado ningún recargo.¹⁵

A més, el 28 d'octubre de 1862, el ple del consistori va aprovar un dictamen que, amb la finalitat d'evitar el frau dels nous arbitris dels materials de construcció, exigia de tots aquells que edificuessin finques a l'Eixample que, en emprendre les obres, sota inspecció de l'arquitecte municipal, donessin compte exacte dels materials a emprar, llevat dels articles de fusta i ferro, que pagaven quan desembarcaven o quan arribaven per ferrocarril.

Posteriorment, als pressupostos per als anys 1864 i 1865, el govern municipal, que havia renovat la meitat dels regidors i havia canviat d'alcalde, no va introduir l'arbitri sobre materials de construcció.¹⁶

14. AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 5.177, «Informe de Josep Garrigues, de la Intervenció d'Arbitris Municipals» (20-VII-1863).

15. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 1862, f. 369.

16. Per reial ordre de 31-XII-1862 es va ampliar el pressupost de 1862 fins a 30 de juny de 1863. Durant els períodes següents, els anys econòmics començaven l'1 de juliol i finalitzaven el 30 de juny.

Juliol de 1862: la crisi s'agreuja

A la reunió del plenari de l'Ajuntament del 9 de juliol de 1862, l'alcalde manifestà que la crisi cotonera prenia majors proporcions en comptes de decreïxer, sense que se n'albirés el final. Informà que per la manca de cotó algunes fàbriques havien tancat i properament ho farien d'altres, i considerava que calia dirigir-se de nou al govern per fer-li conèixer la situació. Era necessari el suport de l'executiu perquè, malgrat la bona voluntat, el consistori barceloní no comptava amb recursos suficients i era previsible que gran nombre de famílies quedessin reduïdes a la misèria.

Corroborava aquesta visió una carta que dirigiren a l'alcalde deu treballadors «en nombre de les clases jornaleras de la industria algodонера de esta capital». Expressaven de manera gràfica la duresa de la situació:

No ignora V. E. las desastrosas consecuencias que para esos pobres y desvalidos hijos del jornal ha producido en esta laboriosa Capital la crisis algodонера. El pauperismo estiende el dominio de su terrible imperio entre esas masas, la voz de la calma y de la resignación empieza a debilitarse, sofocada por el atronador acento de la desesperación, y a las multiplicadas exhortaciones de templanza se contesta con el lamentable grito de: ¡pan para nuestros hijos!¹⁷

El govern municipal temia que arribessin a 30.000 els aturats per la crisi i dirigí una exposició a la reina en què informava que l'escassetat de cotó feia que el preu es cotitzés gairebé al triple del seu valor normal, i que ja eren moltes les fàbriques que havien tancat, amb el consegüent augment progressiu de l'atur.¹⁸ L'Ajuntament proposava l'obertura de treballs públics a gran escala, i reiterava la conveniència de construir el bulevard de circumval·lació, tal i com ho havia demanat l'anterior 14 de gener. En una obra de tanta envergadura podrien ser empleats fins i tots nens i ancians. Així mateix, per solucionar la problemàtica a mitjà i llarg termini, es demanaven mesures proteccionistes per a la indústria del país que, d'implantar-se, possibilitarien fins i tot el conreu de cotó a la Península i a les colònies per tal d'esdevenir autosuficients.

El 21 d'agost, Josep Santa-Maria es va reunir amb representants dels obrers de la preparació de filatures, de telers mecànics, dels anomenats obrers de volants, d'estampadors a màquina i d'obriers manuals. Els treballadors li van exposar una situació desesperada. Li demanaren que les autoritats municipals fessin una crida a la filantropia dels barcelonins, que es portessin a terme obres públiques –que si bé no podrien aprofitar tot el jornal per la falta de costum en aquest tipus de feines, se n'aprofitaria almenys una part– i que es subvencionés les petites empreses, que no obtenien crèdit de les caixes públiques, perquè poguessin comprar cotó i continuar treballant-hi.¹⁹

17. AMAB, A183, Comissió de Governació, exp. 3.740, peça 1a, «Carta de Josep Vilanova, Josep Font, Francesc Franquesa, Joan Elías, Josep Millat, Josep Tarragó, Josep Codina i Devesa, Antoni Solanas, Ferran Coll i Jaume Esteve, a Josep Santa-Maria i Gelbert» (24-VII-1862).

18. AMAB, A183, Comissió de Governació, exp. 3.740, peça 1a. L'exposició porta data de 30 de juliol de 1862 i va ser enviada a Madrid pel governador civil el 6 d'agost de 1862.

19. Tenim informació d'aquesta reunió a AMAB, A183, Comissió de Governació, exp. 3.740, peça 1a, «Carta de Josep Santa-Maria al ple» (21-VIII-1862); i també a A134, Actes del Consell Plenari (23-VIII-1862).

Dos dies després, l'alcalde instà el ple a atendre aquestes peticions i informà també que, segons les dades de que disposava en aquell moment, hi havia tres mil barcelonins, homes i dones, sense feina, i que l'Ajuntament només hi tenia ocupats dos-cents braços. Que com que refluïen a la ciutat els desocupats de les fàbriques que havien tancat a Gràcia, Sants, Sant Martí de Provençals i altres indrets, el nombre d'aturats a Barcelona oscil·lava entre els 5.000 i els 6.000. Va proposar que s'estudiessin les quantitats que es podien retallar del pressupost municipal, que es calculés el nombre de treballadors que se'n podrien sustentar i es considerés algun projecte d'obra per donar-los feina, a més de sol·licitar la cooperació del cos provincial i recórrer a un emprèstit. També es podria obrir una inscripció que apel·lés a la filantropia dels acabalats.

Tot i que l'estiu era temporada per emprar jornalers al camp, en quedaven excloses les dones, i els 8 rals que guanyaven els treballadors eren insuficients, segons l'alcalde, per subvenir a les necessitats d'una família. Calia socórrer aquestes famílies amb diners, per a la qual cosa s'havien de posar a treballar totes les dependències municipals, els alcaldes de barri i les Junes de Beneficència, presidides per un regidor, per assegurar que l'auxili redundés en benefici dels destinataris. El ple aprovà totes les propostes de l'alcalde excepte la d'obrir una subscripció pública que, de moment, es deixà en reserva.

Sis dies després, el 27 d'agost de 1862, l'Ajuntament aprovà un dictamen que destinava 1.300.000 rals extrets del retall del pressupost d'aquell any, i 2.140.044,14 rals procedents de disminuir diverses consignacions del pressupost per al 1863 (que, sumats, eren 3.440.044,14 rals), per ocupar en obres públiques els treballadors en atur. Es van aprovar onze noves bases per a l'admissió d'obers amb el principal objectiu que fossin realment beneficiats els afectats per la crisi del cotó i, dins d'aquests, els que es trobaven en pitjor situació econòmica, prescindint de les seves capacitats per al treball a la construcció. Les dues primeres establien:

- 1.ª Serán colocados con preferencia los padres de familia vecinos y residentes en esta Ciudad, entendiéndose por tales los mayores de sesenta años que no tengan quien los mantenga, los casados con hijos y sin ellos, los viudos con hijos y los solteros que mantengan conocidamente a otras personas de su familia.
- 2.ª En igualdad de circunstancias serán preferidos los de mayor edad.²⁰

Per tal d'assegurar la correcta aplicació dels requisits, els alcaldes de barri participarien en el procés de selecció: la comissió de crisi els enviaria les demandes de feina perquè informessin de la idoneïtat dels interessats. L'alcalde es va dirigir personalment als presidents dels alcaldes de barri dels quatre districtes de la ciutat i els facilità còpia de les condicions d'admissió.

Es decidí demanar al govern l'enderroc de la muralla de mar i l'arranjament de la platja que la substituiria, segons els projectes que ja tenia elaborats el consistori, i que s'avancés el començament de les obres de demolició i esplanació de la línia de magatzems de l'andana baixa de la Barceloneta, des de la plaça de Palau fins a la Drassana, que havien de córrer a càrrec de l'executiu.

També acordà un programa específic de treballs públics en què «ha debido fijarse en la índole de los que habrán de emprenderse y que, si no proporcionados a las habituales ocupaciones de los jornaleros de la industria, sean a lo menos a la par que llevaderos para los mismos, beneficiosos y de utilidad inmediata y positiva a la Ciudad que los costea».²¹ Les obres acordades eren: arranjamet de la Rambla, explanació de diverses vies d'Eixample, construcció de tres amplis passeigs («uno que desde el puerto y pie de la carretera de Monjuich dirija a la Cruz cubierta; otro desde ésta a la puerta de S. Antonio, y otro desde los molinos de las afueras de la puerta Nueva al nacional de la Barceloneta empalmado con este paralelo al de San Juan»); obertura d'una gran plaça d'afluència a la sortida de la Rambla de Canaletes i canalització de les aigües de la riera d'en Malla i Bogatell.

Però les greus inundacions que es produïrien pocs dies després van canviar l'ordre de prioritats dels treballs.

Setembre de 1862: dramàtiques inundacions a Barcelona

El 10 de setembre, vigília del primer gran aiguat sobre Barcelona, el govern municipal havia signat una nova exposició a la reina que sol·licitava, per enèsima vegada, l'aprovació del projecte del bulevard de circumvallació, de 60 metres d'amplada, als terrenys de les antigues muralles. L'obra, que es demanava que fos realitzada per aturats per la crisi cotonera, incorporava també la construcció d'una gran claveguera al centre del passeig, destinada al desguàs de l'extensa plana dels afores i de gran part de la ciutat antiga.

El maig de 1861, l'Ajuntament havia reclamat inútilment al govern la suspensió de les alienacions dels terrenys de les antigues muralles i glacis. Però era evident que l'Estat, propietari d'uns terrenys que tenien una extensió i una posició privilegiada a l'Eixample, preferia vendre'ls als particulars que cedir-los al municipi. Malgrat les reiterades peticions del consistori barceloní, es continuaven subhastant, amb la qual cosa s'incrementava el conflicte d'interessos entre els propietaris particulars i el govern municipal, que reivindicava aquest espai com a públic. Com hem vist anteriorment, el consistori havia sol·licitat el 12 d'octubre de 1861, una vegada més sense obtenir resposta, l'extracció i enderroc de les ruïnes de les derruïdes muralles. Precisament, aquestes ruïnes que embussaven els antics fossats que donaven sortida a les aigües vessants de la part més elevada del Pla de Barcelona van ser la causa de les inundacions que va patir la ciutat l'11 i, molt més greus, el 15 de setembre.

Va ploure des les 9 de la nit del dia 14 fins a les 11 del matí del 15. La Rambla va quedar inundada per l'aigua procedent de les vies negades properes als terrenys de les antigues muralles –carrer Comtal, riera del Pi, plaça de Santa Anna–, i pel desbordament de la riera d'en Malla a l'altura de l'estació de Martorell (a tocar de la

21. *AMAB*, A183, Comissió de Governació, exp. 3.740, peça 1a, «Carta de Josep Santa-Maria i Gelbert a Ignasi Llasera i Esteve» (30-VIII-1862).

Ronda, una mica més amunt de la del tren de Sarrià), que també va inundar el Raval. Així mateix, van sortir de mare el Bogatell i el Rec Comtal i, en conseqüència, s'inundà el barri del Born. Segons el *Diario de Barcelona*, només se'n van lliurar el recinte de la ciutat romana i part dels barris de Sant Pere, Sant Sebastià i Argenteria, «las demás calles estaban convertidas en caudalosos ríos, cuyas aguas tenían a lo menos una vara de elevación».²²

La premsa de l'època es feu ressò de la indignació ciutadana contra l'Ajuntament pel que es considerava manca de previsió. Com que la llei prohibia que es fessin públiques les deliberacions dels governs municipals, els barcelonins desconeixien les múltiples gestions que, d'haver estat ateses pel govern de l'Estat, haurien evitat la catàstrofe. La llei d'ajuntaments vigent en aquell moment conferia capacitat deliberativa, però no resolutiva ni executiva, a les municipalitats, que, en qualsevol iniciativa, havien de demanar permís al govern per conducte del governador civil.

El ple del consistori es reuní en sessió extraordinària a les 8 del vespre del dia 15, i també el dia 17, per establir mesures d'urgència que evitessin noves inundacions. S'acordà la regularització del curs de la sèquia del Bogatell i de la riera d'en Malla, l'obertura de claveguerons a les clavegueres del carrer Comtal i plaça de Santa Anna per rebre l'aigua de l'ex-portal de l'Àngel, i que brigades d'operaris acostumats a aquesta classe de treballs fessin una neteja general del clavegueram de la ciutat. També es considerava indispensable la construcció d'una gran claveguera central en tota l'extensió de la Rambla, des de l'ex-portal d'Isabel II fins al fort de les Drassanes.

El dia 19, el govern municipal aprovà per unanimitat «solicitar la autorización del Exmo. Sor. Gobernador Civil de la Provincia para publicar los documentos que sea necesario, obrantes en el expediente de ensanche, al objeto de ilustrar la opinión extraviada estos días con motivo de la inundación, respecto al mayor o menor interés que el Ayuntamiento haya tomado en aquella cuestión».²³ Ignasi Llasera concedí el permís i el dia 22 la premsa local publicava un manifest de l'Ajuntament sobre les inundacions.

L'escrit municipal es referia a les restriccions imposades per la llei que l'havien mantingut en silenci fins al moment, i a continuació reproduïa una carta enviada al governador el dia 17 que resumia les iniciatives municipals des que s'havia autoritzat l'eixample, i que no havien obtingut resposta del govern. I emfatitzava:

En efecto, el desagüe de las vertientes de la estensa llanura de Barcelona en su parte más elevada ha sido constantemente el tema obligado de las muchas y repetidas instancias que respetuosamente ha tenido el honor de elevar a S. M. En ellas una y mil veces ha hecho notar la conveniencia y la necesidad imperiosa que reclaman esa medida, para preservar a Barcelona del desastre que tantas pérdidas irreparables había de causar. Eran males evidentes, cuya

22. *Diario de Barcelona*, 259 (16-IX-1862), pàg. 8.274. Vegeu també *La Corona*, 510 (15-IX-1862), pàg. 4, i 511 (16-IX-1862), pàg. 1 i 2.

23. *AMAB*, A134, Actes del Consell Plenari, 1862, f. 342v.

inminencia estaba a la vista de todos, pero que el Ayuntamiento no podía remediar por sí, porque no cabía en sus facultades.²⁴

Exposava que les bases per al concurs municipal d'eixample prescrivien el desguàs,²⁵ i que el plànol d'Antoni Rovira i Trias, que guanyà el concurs, preveia una gran claveguera per al desviament de les aigües. Quan el certamen tingué el resultat conegut per tothom, l'Ajuntament va sol·licitar reiteradament el boulevard de circumvallació amb una gran claveguera al centre que aniria de punta a punta de mar. Però, donades les circumstàncies, es proposava al govern que aquesta claveguera fos construïda a la via de 30 metres prevista al plànol de Cerdà, si bé considerava imprescindible que tingués una amplada de 60 metres per recollir apropiadament les aigües i per proporcionar espai de passeig públic a la població.

Mentrestant, el 15 de setembre, s'havia promulgat una reial ordre, que no arribà a Barcelona fins al dia 20, que autoritzava l'Ajuntament que en el termini improrrogable de dos mesos presentés un estudi de les modificacions del plànol de Cerdà per obrir el boulevard, que tindria 45 metres i no 60 com havia demanat el govern municipal. Miquel Garriga i Roca, autor de l'avantprojecte, havia estat enviat per l'Ajuntament a l'Exposició Universal de Londres i a visitar les principals capitals d'Europa. Durant la seva absència, el va substituir a la direcció de les obres l'altre arquitecte municipal, Josep Fontserè i Mestres. El govern municipal va ordenar a Garriga que interrompés el viatge i tornés a Barcelona per reformar el projecte de boulevard segons les disposicions de l'última reial ordre. El nou projecte va ser aprovat pel consistori a la sessió extraordinària del 12 de novembre. El 25 de novembre, es va aprovar el pla d'enderrocament de la Ciutadella, i el dia 26 el de reforma de la ciutat antiga, ambdós elaborats també per Garriga i Roca. El mes de desembre, l'arquitecte acompanyà a Madrid una comissió de regidors municipals per defensar-hi els projectes.

Fins l'acabament de la setmana laboral, la tarda del dissabte 13 de setembre, poc abans de la gran inundació, les brigades de crisi industrial havien treballat a tretze obres: explanació del costat oest del passeig de Gràcia, de la sortida nord de la Rambla i de la sortida del Portal de l'Àngel; arranjament de la Rambla i de camins veïnals a l'ex-portal de Don Carles; transplantació d'arbres; annexió de les dues andanes de l'est del passeig de Gràcia; demolició de la torre de Canaletes i del llenç de muralla que hi quedava; reparació del cenotafi de la Catedral; arrancada de sortidors del passeig de Gràcia; desmunt i explanació de la sortida del carrer de Sant Pau; piconament de pedra als afores de la porta d'Isabel II; enderroc de la caserna de la muralla de mar. Després dels aiguats, les nou seccions operatives en aquell moment s'aplicaren als treballs de canalització de la riera d'en Malla, del Bogatell i de l'obertura del canal de desguàs a la via de 30 metres de l'Eixample (la Ronda segons el pla Cerdà). Els forts de Jonqueres i Sant Pere s'interposaven al traçat del canal, i l'alcalde en sol·licità –el 18 d'octubre de 1862–

24. *Diario de Barcelona*, 265 (22-IX-1862), pàg. 8.478; *La Corona*, 523 (22-IX-1862), pàg. 3 i 4.

25. La base núm. 11 del concurs municipal de 1859 per al projecte d'eixample prescrivia la canalització i desviament cap a Can Tunis de les aigües de la riera d'en Malla i de les que hi havia a l'oest de la ciutat, com també la canalització i conducció cap a l'est de Poblenou de totes les rieres situades a l'est de Gràcia.

la demolició. Aquests enderrocs haurien tingut l'avantatge, a més, que s'ajustaven al tipus de feina desqualificada que podien dur a terme treballadors sense cap experiència en construcció. El capità general Luis García va contestar negativament: aquelles fortificacions havien estat aixecades el 1854, per reial ordre, perquè s'havia produït una revolta d'obriers i calia controlar l'entrada de "revoltosos", sobretot als barris obrers, i en el futur es podria tornar a produir una situació semblant.²⁶ Fins al 1865 no s'autoritzaria l'enderroc d'aquests dos forts.

Nous recursos per a les obres: emprèstit d'11.000.000 de rals

La crisi continuava i s'estenien els acomiadaments. El 19 de novembre ja estaven treballant a les obres públiques municipals 13 seccions d'obriers i una secció de paletes i peons. Una comissió de representants dels teixidors de vels demanà a l'alcalde la creació d'una secció per donar feina a l'elevat nombre d'aturats de la seva especialitat. Posteriorment, va publicar un manifest per informar que obria una subscripció pública «para socorrer a los obreros de nuestra clase sin trabajo».²⁷ El governador civil els denegà el permís i, posteriorment, el ple de l'Ajuntament aprovà, el 16 de desembre de 1862, la creació d'una nova secció d'obriers amb 60 teixidors de vel i 40 d'altres procedències que esperaven feina.

El govern municipal, després d'haver fet front a la crisi retallant partides dels recursos ordinaris i amb part del fons d'imprevistos, decidí, el mes de novembre de 1862, aixecar un emprèstit d'11.000.000 de rals nominals. El nombre d'obriers ocupats en els treballs públics en poc temps havia passat de 400 a 1.400 i augmentava contínuament la demanda de col·locació, així que calia arbitrar una sòlida font de finançament:

El Ayuntamiento ha meditado mucho sobre esto antes de acudir al medio que propone, habiéndolo adoptado porque cree que entre los recursos de que pudiera echar mano ninguno es tan asequible, fácil y menos vejatorio que el empréstito, toda vez que, apelando al crédito, palanca de los tiempos modernos para realizar grandes empresas, se evita la odiosidad de otras medidas que, consistiendo por ejemplo en gravar las materias de primera necesidad, sobrado recargadas hoy, e inoportunas mayormente en las actuales circunstancias, supuesto que han de afectar en último término a las clases jornaleras...²⁸

A l'exposició que dirigí a la reina per demanar autorització per l'emprèstit, l'Ajuntament recordava que el govern no havia contestat les peticions que en quatre ocasions –dues el 1861 i dues el 1862– li havia dirigit el govern municipi-

26. AMAB, A183, Comissió de Governació, exp. 3.740, peça 1a, «Carta d'Ignasi Llasera i Esteve a Josep Santa-Maria i Gelbert», que transcriu la resposta del capità general Luís García Miguel, que des de setembre de 1862 substituïa Domingo Dulce, a qui s'havia conferit el comandament superior de l'illa de Cuba.

27. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1M.III, Bans municipals i fulls diversos impresos, *Los tejedores de velos al público* (11-XII-1862).

28. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 1862, f. 409. Intervenció de Josep Santa-Maria dirigida als majors contribuents que, segons la llei, havien de donar la conformitat per aixecar l'emprèstit.

pal per obtenir els mitjans indispensables per posar remei a les necessitats de multitud de famílies condemnades a la indigència per manca de treball.²⁸ El consistori s'havia vist obligat a prendre fons d'altres partides del pressupost, malgrat que així quedaren desateses importants obligacions. Amb les obres públiques municipals es proporcionava a l'obrer un salari limitat a allò estrictament indispensable per a la manutenció d'una família i molt inferior al que amb les esposes i filles guanyaven quan treballaven a la indústria tèxtil.³⁰ En aquell moment, però, l'Ajuntament havia exhaurit els recursos.³¹

L'emprèstit d'11.000.000 de rals va ser autoritzat per reial ordre de 4 de febrer de 1863, i el 15 de juny tingué lloc, al Saló de Cent de les cases consistorials, la subhasta d'una primera emissió de 4.000 obligacions. Les dades tècniques fonamentals eren: les obligacions serien al portador per valor de 1.000 rals cadascuna; l'interès anual seria d'un 6% com a màxim; l'amortització de capital es verificaria mitjançant sorteigs trimestrals, començant el primer el 31 de març de 1866 i l'últim el 31 de desembre de 1873, segons una escala gradual ja establerta; en garantia de l'emprèstit, l'Ajuntament s'obligava a consignar cada any al pressupost les quantitats necessàries per al pagament dels interessos i de l'amortització.³²

Dificultats de l'Ajuntament per exercir d'empresari

A final de novembre de 1862, començà a aflorar als documents i a les discussions municipals un tema que, pel que s'hi dedueix, era *vox populi*: les brigades d'obrers pagades pel municipi treballaven poc. Sens dubte l'Ajuntament tenia seriosos problemes per exercir d'empresari; els arquitectes municipals estaven molt ocupats en altres projectes i les inspeccions que exercien els regidors tenien un caràcter més aviat formal. Miquel Garriga i Roca, poc abans de marxar a Madrid amb la comissió de regidors per defensar el projecte de bulevard i el d'enderrocament de la Ciutadella, informà que treballadors que tenien col·locació a tallers o a d'altres oficis abandonaven la indústria i sol·licitaven feina a les brigades municipals, perquè treballant poques hores i a baix ritme guanyaven un jornal igual o superior al que cobraven a la indústria. Això perjudicava els interessos generals de Barcelona i els d'aquells que veritablement necessitaven la feina. El control de qui entrava a treballar era relativament fàcil, com així es va fer posteriorment, inspeccionant una a una les fitxes dels treballadors, comprovant-ne la procedència i altres dades. Més difícil era aconseguir que es complís com calia, perquè hi estaven implicats alguns capatassos i molts subcapatassos, que eren els primers a no treballar. L'arquitecte proposava establir un sistema de primes que recompensés els millors i que es despatxés els dròpols.

29. Exposicions dirigides el 25-X i 16-XI-1861, i el 30-VII i 10-IX-1862.

30. Específicament, es refereix a les filles perquè, fins a final de març de 1863, en què es va decidir el contrari, treballaven barons menors de 18 anys. Posteriorment, el 1864, hi tornaran a treballar nois a partir dels 13 anys.

31. AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 4.521, «Exposició dirigida a la reina» (5-XII-1862).

32. Vegeu la totalitat del plec de condicions de l'emprèstit a AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 4.521.

Una carta dirigida a la corporació municipal, el març de 1863, d'un grup de ciutadans que deia fer-se ressò de l'opinió pública, també ens informa del poc treball i efectivitat de les brigades. Exposava, entre d'altres coses:

Para el número de trabajadores que hay, falta espacio o campo de operación, de manera que donde son útiles 600 hombres a regular trabajo, hay 1.500 que nada hacen.

Esmentaven els escassos mitjans –carretons i carros– de que disposaven, la poca professionalitat i dedicació de capatassos i inspectors, que un nombre elevat dels treballadors no pertanyien a la indústria, que hi havia gran nombre de nois entre 13 i 17 anys que en cap altra feina guanyarien 8 rals i, en general, la manca de vigilància del compliment del deure dels caps. Proposaven una rebaixa dels salaris «a los viejos de 55 años arriba, 6 rs.; a los más jóvenes, 7 rs.; a los muchachos, según edad, 4 o 5 rs».³³ L'apreciació sembla una mica exagerada, si tenim en compte que s'havien portat a terme les quinze obres que hem esmentat abans i es treballava al canal de desguàs a la via de 30 metres, però coincideix, en part, amb l'escrit de Garriga i Roca i amb les intervencions d'alguns regidors al ple.³⁴ D'altra banda, serà una queixa recurrent que es produirà també el 1864 i el 1865.

Amb la idea de recuperar l'objectiu primordial de les obres i millorar-ne el rendiment, el 3 de febrer de 1863 s'aprovaren unes noves bases per a la reorganització de les brigades d'operaris, que introduïen el treball a preufet per a les activitats que fos possible i s'establien imports unitaris per a desmunts, terraplens i d'altres, afegint un 33% més als preus vigents, perquè els obrers no eren de l'ofici. Treballarien a escarada els menors de 50 anys, i els que passessin d'aquesta edat farien els altres tipus de feines el valor de les quals no es podia calcular per avançat. Es despatxarien els obrers que no procedissin de la indústria fabril o de feines que hi tinguessin relació i tots aquells que no fossin veïns de Barcelona, Gràcia o Hostafrancs. No sembla que aquestes mesures s'apliquessin d'una manera continuada ni tinguessin una efectivitat a llarg termini, perquè el 1864 i el 1865 tornà a plantejar-se que gran nombre de treballadors eren de fora de Barcelona i la necessitat que el treball fos a preufet per combatre el baix rendiment.

1863: renovació de la meitat del consistori, canvi de govern i canvi d'alcalde

A final de 1862 es van celebrar eleccions per renovar la meitat del consistori barceloní, tal i com la llei preveia. Dels divuit càrrecs renovats que prengueren possessió el gener de 1863, vuit eren majors contribuents: Josep Mestres i Abella, Valentí Marin, Vicenç Genovart, Ferran Puig, Ambrosi Oliveres, Albert Prats,

33. Carta dirigida a l'Ajuntament per Francesc Sabater, Pere Safont, Tomàs Forns i Baudili Pijoan (13-III-1863).

34. AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 1862, f. 472v (12-XII-1862).

Ignasi Girona, i Joan Pla i Broquetes.³⁵ Els dos últims havien signat el 30 d'abril de 1862 l'exposició a la reina en contra de l'arbitri municipal sobre materials de construcció. A la part no renovada del consistori hi havia també alguns propietaris, com Frederic Ricart. Entre els nous regidors van ser elegits Ildefons Cerdà i l'advocat progressista Francesc Barret.³⁶

El 1862 s'havien intensificat molt els conflictes entre els propietaris i el govern municipal: el consistori negava el permís d'edificació als compradors de terrenys de les antigues muralles on era previst obrir el bulevard; a més, les obres de millora de la ciutat, com el canal de desguàs, es trobaven amb l'oposició de propietaris afectats i amb una llei d'expropiació forçosa vigent des del 1836 que exigia a l'Ajuntament pagar elevades indemnitzacions als particulars; i ja hem vist les protestes contra l'arbitri sobre materials de construcció. A tot això s'havia sumat la voluntat de Josep Santa-Maria d'aplicar les ordenances municipals que obligaven a enderrocar els entresols i els 5^ès pisos construïts il·legalment. En aquest últim tema s'havia obert una esquerda al consistori, i l'alcalde i els elements més progressistes quedaren en minoria quan es van oposar a demanar al govern la reforma de les ordenances municipals perquè es permetessin aquestes obres, que no es fessin enderrocar el pisos il·legals construïts fins al moment i se'n suspenguessin les sancions.³⁷ La postura que defensava la iniciativa privada per davant de l'espai públic es reforçà amb l'entrada del grup de majors contribuents al govern municipal, tres dels quals s'integraren a la Comissió d'Eixample. Aquesta incorporació, com veurem, afectaria també a les obres públiques dels aturats per la crisi.

L'any 1862 havia acabat amb 1.400 obrers ocupats a les obres municipals, dividits en 14 seccions de 100 homes cadascuna, que se subdividien en brigades de 20, amb un jornal de 8 rals. A més, hi havia la secció de paletes i peons, que cobrava un jornal proporcional a la seva capacitat, des de 7 rals a 14.

A final de gener de 1863 s'estava enllestint la part de les obres d'obertura del canal de desguàs a la via de 30 metres que es podia fer sense tocar els forts de Jonqueres i Sant Pere. L'Ajuntament decidí començar l'esplanació de la Gran Via pels punts que afectaven terrenys de l'Estat per evitar, de moment, haver de pagar les elevades quantitats que la llei d'expropiació forçosa estipulava. També acordà dirigir una exposició a la reina perquè declarés la Gran Via com a carretera de primer ordre i, consegüentment, l'Estat en sufragués les obres. Un mes després, sol·licità al govern les sumes de les alienacions dels solars del camí de Ronda (ex-muralles) i d'aquells que vengués en endavant, i que es fessin transferibles els títols de deute públic resultants.

El 14 de març, Leandre Serrallach i Mas va prendre possessió del càrrec d'arquitecte municipal interí per totes les obres públiques i particulars a l'Eixample

35. Sabem que tots ells eren majors contribuents perquè així constaven a la reunió del ple del consistori d'11 de novembre, a la qual havien estat convocats per donar el consentiment a l'aixecament de l'emprèstit municipal, tal i com prescrivia la llei.

36. Francesc Barret havia substituït Josep Santa-Maria en el càrrec de jutge de pau, quan aquest accedí a l'alcaldia el 1858. Era lletrat consultor de l'Ajuntament i a les eleccions generals de 1863 va ser elegit diputat per Barcelona. Ildefons Cerdà, Joan Pla i Broquetes i Ferran Puig s'integraren a la Comissió d'Eixample. Ignasi Girona en formà part quan, el 13 de gener de 1863, es fusionà amb la Comissió de Crisi Industrial.

37. Vegeu *AMAB*, A134, Actes del Consell Plenari, 1862, f. 159, 179v, 195, 198 i 221v.

i els afores de la ciutat. Aquesta incorporació coincidí amb la reorganització de les brigades amb les noves bases que l'Ajuntament havia aprovat el febrer que, com ja he explicat, perdien el caràcter fortament assistencial que tenien les anteriors. És de suposar que en el canvi d'orientació, a més de la voluntat de posar-hi ordre, hi pesés la nova correlació de forces al govern municipal a partir de l'entrada, com hem dit, d'un nombre de majors contribuents. D'altra banda, era imminent el canvi d'alcalde, una vegada havia dimitit el govern O'Donnell i s'havia format un nou executiu el 2 de març, presidit pel moderat marquès de Miraflores.

El mes de març arribaren a l'Ajuntament notícies de la possible represa del treball a algunes indústries tèxtils i de la manca de peons a les obres de construcció particulars. Per això, la Comissió d'Eixample decidí despatxar dels treballs municipals els menors de 18 anys i també els operaris que no procedien de la indústria, com estipulaven les bases de contractació. Es van fer fora 72 joves i 78 obrers no industrials. Com que calien treballadors per a les feines del camp a l'estació primaveral que començava, es donà l'ordre de despatxar 10 individus per secció que fossin llauradors o jornalers del camp. El 10 d'abril prengué possessió de l'alcaldia Joan B. Madremany, que fins aleshores havia estat secretari del Govern Civil de la província de Barcelona.³⁸

El 12 de maig s'implantà per primera vegada el treball a preufet en una de les seccions de les obres a la Gran Via –es pagava a 4 rals el metro cúbic de desmunt– i es va dir que s'aniria estenent a les altres obres en la mesura que fos possible.

Juliol de 1863: l'Ajuntament decideix extingir les obres

Després d'un parell de mesos en què, d'una banda, algun fabricant manifestava la disposició a contractar operaris i, de l'altra, es presentaven obrers a demanar feina a l'Ajuntament, el Col·legi de Corredors Reials de Canvis de Barcelona informà que una quarta part dels obrers tèxtils havien estat acomiadats a causa de l'elevat preu de les matèries primeres.³⁹ També tenim constància que la crisi continuava pel tancament d'una fàbrica al carrer de l'Hospital, que tenia estoc de gèneres elaborats i molt poques comandes, i per la súplica que van dirigir al consistori uns obrers «en nombre y representación de las clases obreras industriales, pertenecientes al ramo del algodón».⁴⁰ Aquests últims deien tenir coneixement que el govern municipal havia deixat d'emprar treballadors a les obres públiques mentre que dia a dia s'estaven desocupant infinitat de tallers industrials, i demanaven que el municipi donés feina als acomiadats.

38. El 15 de febrer de 1863, Francisco Sepúlveda substituï Ignasi Llasera i Esteve com a governador civil de Barcelona.

39. AMAB, A183, Comissió de Governació, exp. 3.740, peça 3a, «Carta de Francesc Monclús i Tornes a Joan Madremany» (17-V-1863).

40. AMAB, A183, Comissió de Governació, exp. 3.740, «Carta a Joan Madremany», de Josep Grañé, Ignasi Sañol, Gumersind Malet, Ramon Llaurna, Antoni Marca, Jaume Alsina, Andreu Cases, Agustino, Francesc Bosch (23-V-1863).

Malgrat aquesta situació, el 7 de juliol el govern municipal acordà que es despatxessin setmanalment 5 obrers escollits entre els més fornits, perquè poguessin trobar feina a obres particulars. El consistori no es va atrevir a acomiadar els treballadors de 10 en 10 tal i com havia proposat Serrallach. L'arquitecte argumentava que, mentre el govern no autoritzés l'enderroc dels forts, i en particular el de Sant Antoni, no era possible continuar l'obertura de la claveguera collectora i, consegüentment, no es podien fer treballs de desmunt, que eren els apropiats per als obrers industrials.

El 13 de juliol es comunicà a l'Ajuntament una insòlita reial ordre, de 18 de juny, que permetia als soldats treballar en empreses públiques o particulars. El capità general Ferran Cotoner,⁴¹ quan va trametre l'escrit governamental, tan inadequat per a la situació que vivia Catalunya, pràcticament es disculpava i deia que hauria executat l'ordre si no pensés que, en contra dels desigs del govern, podria «causar un perjuicio en este principado a consecuencia de la crisis industrial que con tanta moderación está sobrellevando la clase obrera».⁴² La carta ens informa també que hi havia 400 soldats treballant a les obres del ferrocarril de Martorell a Saragossa, com havien disposat els capitans generals anteriors.

La resposta de l'alcalde, que estava d'acord amb les autoritats provincial i militar sobre la inoportunitat de la mesura, mostrava de manera clara que l'Ajuntament era plenament conscient que no hi havia indicis que la crisi fabril anés a menys, ans al contrari, prendria cada vegada majors proporcions. Continuava, però, la política d'extinció de les obres, i el 18 de setembre, a la llista nominal de tots els empleats, hi constaven 761, quan a principi d'any hi havia 1.500. Durant els mesos de novembre i desembre es multiplicaren les instàncies d'obriers en atur que demanaven feina a l'Ajuntament, i en alguna ocasió excepcional l'alcalde ordenà la contractació d'alguns individus.⁴³

Els comunicats de l'arquitecte municipal de desembre de 1863 informen que estaven treballant cinc seccions a les obres següents: canal tocant als Tallers, sortida de la Rambla (costats dret i esquerre), desmunt davant el carrer de la Paloma, zona entre la Rambla i els Tallers. La secció de paletes treballava a la construcció de les clavegueres del Portal Nou i a les de l'entrada del passeig de Gràcia.

A partir del 26 de setembre havia assumit la direcció de les obres de crisi l'arquitecte municipal Josep Simó i Fontcuberta, mentre Serrallach estava estudiant el projecte d'un ramblar collector per evitar noves inundacions. Simó ocupà el càrrec fins que va dimitir a final de gener de 1864, en desacord amb les mesures preses per l'alcalde Valentí Cabello per disminuir el nombre d'obriers. Cabello justificà la decisió pel dèficit que originarien les obres a final de semestre si es continuaven.

41. Ferran Cotoner i Chacón havia substituït Luís García Miguel, que havia mort el febrer de 1863.

42. *AMAB*, A183, Comissió de Governació, exp. 3.740, peça 4a, Carta de 8 de juliol de 1863 de Ferran Cotoner al governador Francisco Sepúlveda, transcrita per aquest a l'alcalde el 13 de juliol de 1863.

43. El 29 de setembre Joan Madremany va ser nomenat governador civil de les Illes Balears, i quedà com a alcalde interí Baltasar Fiol, fins que l'1 de desembre de 1863 prengué possessió Valentí Cabello, que fins aquell moment era funcionari del Govern Civil de la província.

1864: el governador ordena impulsar les obres per afrontar l'atur creixent

A final de maig de 1864 ja només quedaven 100 aturats per la crisi treballant a les obres públiques i 100 més, de dedicats a la neteja de la ciutat.

El 14 de maig, el governador civil Antoni Guerola,⁴⁴ convocà una sessió extraordinària del ple municipal per tractar de la crisi industrial. La màxima autoritat provincial alertà l'Ajuntament que la crisi s'incrementaria i calia donar un nou impuls a les obres públiques i contractar obrers en atur. El consistori es mostrà molt reticent, considerava que les obres que s'havien d'emprendre a la ciutat eren de gran importància i si les feien obrers tèxtils amb poca professionalitat i a baix ritme es retardarien i es farien malament. Des de l'any anterior, el govern municipal havia anat acomiadant treballadors amb els arguments que no tenia fons i que no hi havia treball adequat per a personal desqualificat.

Dels 11.000.000 de rals de l'emprèstít, se n'havien gastat 4.000.000 en el pagament dels obrers. Al suggeriment del governador que se'n podien treure obligacions dels 7.000.000 restants, l'Ajuntament respongué que no era possible perquè ja s'havia tingut en compte aquesta quantitat al nou pressupost. A més, considerava molt problemàtica aquesta opció, per la dificultat de trobar capitals en aquell moment, cosa que només seria possible elevat el tipus d'interès o baixant el de la licitació, mesures ruïnoses per a l'administració municipal. D'altra banda, seria perjudicial fer la competència a la indústria i al comerç en la demanda de diner, en uns moments en què escassejava per a les transaccions, perquè es fomentaria la crisi en comptes de posar-hi remei.

Podríem qüestionar la postura municipal si tenim en compte que, si bé la situació era complicada, pitjor ho havia estat el 1862 amb les inundacions sumades a la crisi. El consistori anterior havia implantat una política assistencialista molt costosa per al municipi, però potser era l'única opció que li quedava perquè les famílies obreres en atur poguessin sobreviure. El 1864 s'agreuja la indigència de la classe obrera, com ho manifestaren representants dels obrers al governador: «muchas son las [familias] que se han desprendido del último mueble y hasta se ven reducidas a vestir a sus hijos con miserables harapos; y con todo, en poco se tendría todo esto, por doloroso que fuese, con tal que a los mismos no les faltara el pan más preciso y necesario».⁴⁵

Sembla que el govern municipal de 1863-1864 tenia un ordre de prioritats diferent que el de 1861-1862, i les obres dels treballadors de crisi eren considerades un problema heretat del qual havien de desentendre's a poc a poc. Davant la pressió del governador civil, l'Ajuntament aprovà un pressupost de 2.500.000 rals (agafà 1.000.000 de la partida de neteja, 1.200.000 de la de calamitats públiques, empedrats, enllumenat, entreteniment de passeigs i altres, i els 300.000 restants del pressupost de l'any en curs). Decidí mantenir 500 treballadors a partir del primer de juliol, si bé rebaixà el jornal de 8 rals –un sou ja insuficient el 1862– a 6 rals. L'alcalde, Valentí Cabello, indicà als arquitectes que comunicessin aquesta dismi-

44. Antoni Guerola havia substituït Francisco Sepúlveda el 5 de febrer de 1864.

45. AMAB, A183, Comissió de Governació, exp. 3.740, peça 6a, «Carta de representants de les classes de teixidors de cotó, filadors de cotó, fusters, picapedrers i ebenistes, a governador civil» (28-VI-1864).

nució del sou als obrers dient-los que era millor que els hi rebaixessin que no que es quedessin sense feina.⁴⁶ De juliol a desembre de 1864 les brigades treballaren en obres com la neteja del canal del Bogatell, la conclusió de la claveguera collectora des de l'extrem de Tallers fins al portal de Sant Antoni, i en obertures de rases, terra-plenaments de clavegueres, desmunts i explanacions a diverses vies de la ciutat.

L'any 1865,⁴⁷ el ple municipal constatà que la represa de les importacions de cotó per la millora de la situació als EUA, paradoxalment, incrementava la crisi. La sobtada baixa del preu obligava a la paralització de les fàbriques que tenien gran quantitat d'existències emmagatzemades que havien costat més cares. Així mateix, els regidors es referien en diverses ocasions al perjudici que patia la indústria tèxtil a conseqüència del contraban de manufactures estrangeres. El 3 de març, el govern municipal decidí demanar un préstec de 2.000.000 de rals sense interessos a 10 entitats financeres, per tal de poder ocupar 1.500 aturats per la crisi; l'operació es signà el 12 de juny.⁴⁸

El mes d'abril, el govern de l'Estat autoritzà l'enderroc dels forts de Jonqueres, Sant Pere i Sant Pau, i al setembre la xifra de treballadors a les obres públiques arribava a 2.500. La situació s'agreuja amb l'epidèmia del còlera (el 22 de juliol es detectaren els primers casos) que duraria fins a final d'octubre.⁴⁹

A 12 de desembre de 1865, l'estat financer de l'Ajuntament presentava un dèficit de 82.366,395 escuts [823.663,95 rals]. El consistori declinà el cobrament de l'última part del crèdit de 2.000.000 (que obtenia en sis terminis), i va decidir suprimir totalment les obres de crisi. Només votaren en contra els regidors Ildefons Cerdà i Bartomeu Vidal. Cerdà, que mesos abans havia mostrat preocupació pel deteriorament de la imatge del govern municipal si acomiadava els obrers de crisi,⁵⁰ justificà el vot negatiu en no considerar un motiu acceptable la manca de fons. Argumentà que tampoc no els havia tingut l'Ajuntament de 1861, i va haver de retallar-los d'altres partides i demanar crèdits; la crisi i l'atur continuaven a final de 1865 i eren vigents les consideracions socials i polítiques que havien impulsat el govern municipal a buscar col·locació als obrers.

Un comunicat de la Junta de menjadors de beneficència a l'alcalde ens proporciona una imatge de la situació el mes de gener de 1866: les cuines econòmiques estaven desbordades pels obrers acomiadats per l'Ajuntament que reclamaven i, fins i tot, exigien, menjar.⁵¹

La crisi continuà el 1866, entre d'altres causes, per la fallida de les companyies ferroviàries i el daltabaix financer.

46. AMAB, A183, Comissió de Governació, exp. 3.740, peça 6a, «Carta de Valentí Cabello a Leandre Serrallach i Josep Fontseré» (30-VI-1864).

47. Del 4 de febrer de 1865 al 23 de febrer de 1866 va ser alcalde de Barcelona Antoni de Quevedo i Donis.

48. AMAB, A182, Comissió d'Hisenda, exp. 5.085. Les entitats eren: Banco de Barcelona, Sociedad Catalana General de Crédito, Caja Barcelonesa, Crédito Mobiliario Barcelonés, Crédito Mercantil, Caja Catalana Industrial y Mercantil, Crédito y Fomento de Barcelona, Caja Mutua, Crédito Mutuo, Vilumara-Bianchi i Cia., Constructora Catalana, i Fomento del Ensanche de Barcelona.

49. Vegeu Josep Lluís AUSIN i HERVELLA, *Hospitals provisionals a la Barcelona del segle XIX. Les crisis sanitàries*, Barcelona, Universitat de Barcelona (Seminari Pere Mata), 2002, pàg. 47.

50. A la sessió plenària de l'Ajuntament de 10 d'octubre de 1865, Cerdà manifestava el següent: «encuentra, en su concepto, grave la idea de despachar gente, y bien que desearia aligerar las cargas que pesan sobre el Municipio, no le parece dificil buscar un medio menos ocasionado a criticas y descontento, procurando que fueran otros los que se deshiciaran de los operarios» (AMAB, A134, Actes del Consell Plenari, 1865, fol. 228).

51. AMAB, A183, Comissió de Governació, exp. 3.740, peça 8a, «Carta d'Antoni Quevedo al governador civil».